

УДК 343.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.4.59>

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКУ АБО УСУНЕННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Ющик О.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича*

Ющик О.І. Відшкодування збитку або усунення шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Стаття присвячена дослідженню проблем захисту законних прав та інтересів осіб, які постраждали від кримінальних правопорушень, ефективного поновлення їх прав, своєчасної компенсації та відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим кримінальним правопорушенням. Констатовано, що в інтересах потерпілої особи є не лише бажання покарати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а й необхідність реституції та майнового відшкодування завданих збитків й моральної шкоди, а також можливість повернутись до нормального життя і почуватись захищеною від протиправних діянь в майбутньому. Визначається, що суб'єктом відшкодування завданої шкоди або усунення заподіяної шкоди, яка є матеріальною, може бути не лише суб'єкт вчиненого кримінального правопорушення, а й інші особи, зокрема батьки, діти, близькі родичі. А що стосується публічного вибачення, то в цьому випадку суб'єктом може бути виключно лише особа, яка заподіяла матеріальну або моральну шкоду. Викликає питання: якщо правопорушник добровільно не відшкодує або не усуває завдану шкоду, необхідно забезпечити право потерпілої особи на компенсацію. Неодноразово виникало питання про створення спеціального Фонду, який би компенсував та відшкодував шкоду, яка була заподіяна кримінальним правопорушенням. Зарубіжна практика показує, що в деяких країнах такі Фонди створені і забезпечують порушені права потерпілих осіб, які зазнали шкоди або збитків вчиненими кримінальними правопорушеннями. Позитивним є новела в Проекті Кримінального кодексу – відшкодування заподіяної шкоди шляхом реституції або компенсації, яка дозволить забезпечити визнання дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи. Якщо порушено право потерпілого, то особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, буде зобов'язана здійснити реституцію або компенсацію. У разі встановлення неможливості здійснення компенсації особою, визнаною винною у вчиненні умисного кримінального правопорушення, пов'язаного із застосуванням насильства, визначена вироком суду шкода компенсується потерпілій особі державою у випадках та в порядку, передбачених законом, за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим.

Ключові слова: відшкодування заподіяного збитку, усунення шкоди, кримінальне правопорушення, пом'якшуюча обставина, дійове каяття, реституція, компенсація.

Yushchuk O.I. Compensation for damage or elimination of damage caused by a criminal offence.

The article is devoted to the study of the problems of protection of the legitimate rights and interests of persons who have suffered from criminal offences, effective restoration of their rights, timely compensation and redress for damage caused by a criminal offence. It is stated that it is in the interests of the victim not only to punish the person who committed a criminal offence, but also to seek restitution and pecuniary compensation for damages and non-pecuniary damage, and to be able to return to normal life and feel protected from future unlawful acts. It is determined that the subject of compensation for damage or elimination of material damage may be not only the perpetrator of the criminal offence, but also other persons, including parents, children, and close relatives. If preferential criminal law institutions are applied to a person, conditions are also imposed on him/her that he/she must fulfil, namely, to compensate for the damage caused or to eliminate the damage caused. As for the public

apology, in this case, only the person who caused the material or moral damage can be the subject. The question arises if the offender does not voluntarily compensate for the damage or eliminate the damage caused, it is necessary to ensure the victim's right to compensation. The issue of creating a special fund to compensate and reimburse for the damage caused by a criminal offence has been raised on several occasions. Foreign practice shows that in some countries such funds have been established and ensure the violated rights of victims who have suffered damage or losses as a result of criminal offences. The novelty in the Criminal Code – compensation for damage by way of restitution or compensation - is a positive development, which will ensure recognition of the rights, freedoms and legitimate interests of the victim. If the victim's right is violated, the perpetrator of the criminal offence will be obliged to make restitution or compensation. If it is established that a person found guilty of a deliberate criminal offence involving the use of violence cannot pay compensation, the damage determined by the court verdict shall be compensated to the victim by the state in cases and in the manner prescribed by law, at the expense of the State Fund for Compensation to Victims.

Key words: compensation for damage, elimination of damage, criminal offence, mitigating circumstance, effective remorse, restitution, compensation.

Постановка проблеми. На сьогодні постає питання про необхідність захисту законних прав та інтересів осіб, які постраждали від кримінальних правопорушень, ефективного поновлення їх прав, своєчасної компенсації та відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим кримінальним правопорушенням. Існує проблема на законодавчому рівні та відсутності ефективного механізму відшкодування збитку та усунення шкоди, заподіяної протиправними діями. Перед державою виникає обов'язок забезпечити в повному обсязі відшкодування матеріальної та моральної шкоди, яка заподіяна потерпілому кримінальним правопорушенням.

Метою статті є аналіз національного та міжнародного законодавства, що стосується відшкодування збитку або усунення шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Дослідження механізму та забезпечення компенсації шкоди, заподіяної потерпілому кримінальним правопорушенням.

Стан опрацювання проблематики. Питання відшкодування збитку або усунення заподіяної шкоди кримінальним правопорушенням на сьогодні є актуальним, дискусійним та досліджуваним серед таких вчених: С.С. Абламський, Ю.В. Баулін, Ю.С. Бурбела, І.В. Грицюк, О.П. Горох, М.І. Гошовський, О.В. Козаченко, О.М. Миколенко, Л.Г. Остапчук, Л.І. Шаповалова та ін.

Виклад основного матеріалу. Реакція держави на вчинене кримінальне правопорушення полягає у забезпеченні реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності та покарання. Відплата правопорушника за вчинене кримінальне правопорушення повинна бути неминуною, але із наступним досягненням мети покарання – виправлення та попередження вчинення нових кримінальних правопорушень.

В теорії кримінального права визначається, що метою покарання є відновлення соціальної справедливості. Існує думка, що потерпіла особа вважає такою справедливістю прийняття рішення в судовому порядку найбільш суворого покарання для кривдника. Хоча на сьогодні потерпілі від кримінальних правопорушень вимагають відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди. Можна погодитись із думкою О.В. Козаченко, що метою кримінально-правових заходів є «відновлювальний», «компенсаційний» характер соціальної справедливості. Після вчинення кримінального правопорушення відновлювальний стан соціальної справедливості забезпечується встановленням відповідності між суспільно небезпечним діянням та кримінально-правовими заходами між шкодою, завданими збитками і заходами реституційно-компенсаційного характеру; між позитивною постзлочинною поведінкою та реабілітаційно-заохочувальними заходами, пошук узгодженості між інтересами людини, суспільства і держави [4, с. 110–115].

Отже, необхідно констатувати, що в інтересах потерпілої особи є не лише бажання покарати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а й необхідність реституції та майнового відшкодування завданих збитків й моральної шкоди, а також можливість повернутись до нормально-го життя і почуватись захищеною від протиправних діянь в майбутньому.

Перш за все необхідно з'ясувати поняття «шкоди» та «збитків», які можуть бути завдані кримінальним правопорушенням. Досліджуючи ці поняття науковці не дають чіткого визначення, інколи не вбачають відмінностей між ними.

Цивільно-правові категорії шкода та збитки співвідносяться, але не є тотожними поняттями, оскільки будь яка заподіяна шкода може бути фізичною, майновою або моральною. А збитки, як це зазначено в ст. 22 ЦК України являють собою майнову (матеріальну) шкоду. Як зазначає Л.О. Єсіпова, в цьому питанні для подальшого концептуального розвитку інституту відшкодування шкоди в українському цивільному праві, уявляється нагальною необхідність у чіткому науково-правовому розмежуванні понять «шкода» та «збитки», оскільки завдана шкода може являти собою не тільки матеріальні (майнові) збитки, але й фізичне та моральне пошкодження душі та тіла потерпілої особи, або інших нематеріальних цінностей. Більш того, відшкодування завданих фізичній або юридичній особі збитків може бути тільки матеріально вираженим та вимірним, тоді як відшкодування моральної шкоди можливо як у вигляді матеріальної компенсації порушеного суб'єктивного права у грошовому вимірі, так і в формі публічного вибачення правопорушника або спростування недостовірної інформації [3, с. 33–36].

Кримінальне законодавство в нормах, які вимагають їх застосування у разі відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, не визначається їх значення. У кримінальному процесуальному законодавстві присутнє чітке розмежування поняття «шкода» та «збитки». Шкода – це будь-яке знецінення блага, що охороняється правом, тому її поділяють на майнову та немайнову (моральну), а збитки – це грошова оцінка шкоди, яка має місце у разі неможливості відшкодування шкоди у натурі. Шкода це категорія яка тісно пов'язана не тільки з кримінальною але й з цивільно-правовою відповідальністю. Збитки це втрати, яких особа зазнала внаслідок вчинення кримінального правопорушення у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речей, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права або доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене [9, с. 27–32].

На сьогодні чинна Концепція захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочину прийнята Указом Президента України 28 грудня 2004 року визначає одним із основних принципів, що застосовується у практиці світової спільноти, що потерпілі повинні мати право на відшкодування заподіяної вчиненим злочином майнової та моральної шкоди, а також шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я, а близькі родичі потерпілого на компенсацію шкоди, заподіяної його смертю внаслідок злочину, навіть у тому випадку, коли не встановлено особу, яка скоїла злочин, або якщо вона переховується чи є неплатоспроможною [5].

В кримінальному законодавстві передбачено: у разі відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди можливе застосування як пом'якшуючої обставини (п. 2 ч. 1. ст. 66 КК України), звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України).

Відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди кримінальним правопорушенням є відновлення порушених прав потерпілої особи. Виникає питання, хто повинен відшкодувати завданий збиток або усунути заподіяну шкоду. Якщо ми говоримо, що вказана позитивна посткримінальна поведінки особи може вплинути на призначене покарання або звільнити особу від кримінальної відповідальності, то це повинен бути суб'єкт вчиненого кримінального правопорушення. Такої думки дотримується М.Є. Григор'єва, досліджуючи питання звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. Для відшкодування завданих збитків повинна бути особиста участь особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а саме яка буде відновлювати ті блага, які порушені. «Особиста участь особи означає, що визначена і необхідна за законом суспільно корисна діяльність, що визначає дійове каяття, повинна мати місце тільки з боку особи, яка вчинила злочин. Якщо ж винна особа доручає виконання необхідних дій сторонній особі, а сама при цьому не діє або сприяє їй нікчемно мало, при можливості більш активнішої діяльності, то вона не відповідає ознакам суб'єкта дійового каяття» [2, с. 98–104].

У разі застосування пільгових інститутів кримінального права до особи, то ставляться і умови, які вона повинна виконати, а саме відшкодувати завдану шкоду або усунути заподіяні збитки. Оскільки суб'єкт кримінального правопорушення став причиною настання негативних наслідків, чим заподіяв шкоду потерпілому, його поведінка після вчинення діяння повинна свідчити про позитивні зміни, можливість перевиховання і не вчинення нових кримінальних правопорушень в разі застосування, наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.

Серед науковців є також думка, що відшкодувати завдану шкоду або усунути заподіяну шкоду можуть родичі, друзі, інші особи, які не є причетними до кримінального правопорушення, але мають змогу допомогти відшкодувати завдані збитки або усунути заподіяну шкоду. Звичайно, для потерпілої особи не має значення хто буде відшкодовувати завдані збитки або усувати заподіяну шкоду, їй головне повернути благо, відновити порушені права.

На думку Бурбелі Ю.С. «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди бути здійснене іншими суб'єктами у таких випадках: 1) особа, яка завдала збитки або заподіяла шкоду захворіла на хворобу, яка перешкоджає їй здійснити відповідні позитивні післязлочинні дії; 2) у особи, яка завдала збитки або заподіяла шкоду, немає або не вистачає коштів на відповідну компенсацію суспільно небезпечних наслідків своїх дій; 3) щодо особи, яка завдала збитки або заподіяла шкоду, застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, вона затримана чи заарештована. Ці випадки можна віднести до обставин об'єктивного характеру. Зовсім інша справа, коли особа, яка завдала збитки або заподіяла шкоду не бажає вчиняти такі дії і за неї їх здійснюють інші суб'єкти» [1, с. 119–123].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності» № 12 від 23 грудня 2005 року: «повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди полягає в добровільному задоволенні винним або іншими особами, зокрема батьками чи близькими родичами, обґрунтованих претензій потерпілого щодо відшкодування заподіяної злочинном матеріальної та моральної шкоди, загладжуванні її в інший спосіб, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу» [10].

Отже, робимо висновок, що суб'єктом відшкодування завданої шкоди або усунення заподіяної шкоди, яка є матеріальною може бути не лише суб'єкт вчиненого кримінального правопорушення, а й інші особи, зокрема батьки, діти, близькі родичі. А що стосується публічного вибачення, то в цьому випадку суб'єктом може бути виключно лише особа, яка заподіяла матеріальну або моральну шкоду.

Під поняттям «відшкодування» розуміють те, що повертається комусь за заподіяну шкоду збиток або витрати. Відповідно до кримінального процесуального законодавства передбачено різні способи відшкодування шкоди потерпілому: 1) підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 127 КПК України); 2) шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 127 КПК України); 3) шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом (ч. 3 ст. 127 КПК України) [7].

Для визнання такої обставини, що буде пом'якшувати покарання відшкодування завданої шкоди або усунення заподіяної шкоди необхідна добровільність особи після вчинення кримінального правопорушення. Як вказує О.М. Миколенко порядок добровільного відшкодування шкоди або усунення заподіяного збитку законодавством не передбачений, але це може бути: надання речі такого ж роду і якості, замість втраченої в результаті кримінального правопорушення; виправлення пошкодженої речі, повернення її в первинний стан; грошове відшкодування майнової шкоди, а також компенсація ним моральної шкоди [8, с. 353–357].

Якщо правопорушник добровільно не відшкодовує завдану або не усуває заподіяну шкоду, необхідно забезпечити право потерпілої особи на компенсацію. Неодноразово виникало питання про створення спеціального Фонду, який би компенсував та відшкодовував шкоду, яка була заподіяна кримінальним правопорушенням. Зарубіжна практика показує, що в деяких країнах такі Фонди створені і забезпечують порушені права потерпілих осіб, які зазнали шкоди або збитків вчиненими кримінальними правопорушеннями. На сьогодні такі фонди функціонують майже в усіх країнах Європи, а також в інших розвинутих державах світу (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія, Японія тощо). В цих країнах ухвалені відповідні закони, що передбачають право потерпілих на державну компенсацію завданої злочином шкоди, а також шляхи примирення потерпілого з винуватим та професійну медичну й психологічну допомогу жертвам злочинів [13, с. 31–35].

Базуючись на усталених міжнародних проектах, таких як Міжнародні стандарти підтримки та захисту потерпілих від кримінальних правопорушень визначені в Резолюції (77)27 Комітету Міністрів Ради Європи про відшкодування потерпілим від злочину, Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, Європейській конвенції про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів, Рекомендації № R (85) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про становище потерпілого в межах кримінального права й провадження (1985), Рекомендації Res (2006)8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про допомогу потерпілим від злочинів (2006), Директиві Ради Європейського Союзу 2004/80/ЄС щодо відшкодування потерпілим від злочинів (2004), Директиві Європейського парламенту й Ради ЄС № 2012/29/ЄС про встановлення мінімальних стандартів прав, підтримки та захисту потерпілих від злочину, а також заміну Рамкового Рішення Ради Європейського Союзу 2001/220/JHA від 25 жовтня 2012 року розробники Проекту Кримінального кодексу включили норму, яка регулює здійснення відшкодування заподіяної шкоди шляхом реституції або компенсації [12, с. 161].

Відповідно до ст. 3.7.1 Проекту реституцією є: 1) поновлення порушеного особистого права потерпілої людини, 2) повернення потерпілій особі за її згодою майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення, 3) за згодою потерпілої особи надання рівноцінного майна замість майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення або знищеного чи пошкодженого, відновлення майна у натуральному вигляді чи відновлення властивостей пошкодженого майна, або 4) за згодою територіальної громади або держави відновлення чи поліпшення стану певної території або громадської інфраструктури. Компенсацією є грошове відшкодування шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням або іншим передбаченим цим Кодексом протиправним діянням [11].

Можна погодитись із розробниками Проекту, що така новела в Кримінальному кодексі дозволить забезпечити визнання дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи. Якщо порушено право потерпілого то особа, яка вчинила кримінальне правопорушення буде зобов'язана здійснити реституцію або компенсацію. У разі встановлення неможливості здійснення компенсації особою, визнаною винною у вчиненні умисного кримінального правопорушення, пов'язаного із застосуванням насильства, визначена вироком суду шкода компенсується потерпілій особі державою у випадках та в порядку, передбачених законом, за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим.

Висновки. Кримінальне законодавство передбачає в якості пом'якшуючої обставини при призначенні покарання відшкодування збитку або усунення шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Саме ця обставина надає потерпілому можливість отримати компенсацію за порушені права та заподіяну шкоду протиправними діяннями. Виникає лише проблема реалізації відновлення порушеного права потерпілого, оскільки не завжди правопорушник має змогу відшкодувати завдані збитки або усунути заподіяну шкоду. Отже, на сьогодні перед державою постає необхідність забезпечення механізму відшкодування збитку або усунення шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, що дозволить відновити порушені права та інтереси потерпілого, компенсуючи його втрати або задовольнить моральну шкоду, заподіяну правопорушенням. Тому, опираючись на міжнародну практику, необхідно створення спеціального Фонду, який би гарантував компенсацію відшкодування заподіяної шкоди, кримінальним правопорушенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурбела Ю.С. Суб'єкт добровільного відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди за КК України. REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ "SUPREMAȚIA DREPTULUI". № 5. 2017. С. 119–123.
2. Григор'єва М.Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям: дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.08. Х., 2007. 204 с.
3. Єсіпова Л.О. Цивільно-правова сутність понять збитки та шкода *Часопис цивілістики*. № 5. 2015. С. 33–36.
4. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи в Україні. Підручник.. Миколаїв: Іліон, 2015. 216 с.

5. Концепція захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочину прийнята Указом Президента України 28 грудня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004#Text> (дата звернення 02.11.2024).
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3028> (дата звернення 02.11.2024).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 03.11.2024).
8. Миколенко О.М. Добровільне відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди. *Закарпатські правові читання. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 квітня 2017 року)*. Том 1. Ужгород. 2017. С. 353–357.
9. Остапчук Л.Г. Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди у процесі відновного правосуддя як пом'якшувальна обставина *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 82. Частина 3. 2024. С. 27–32.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності» № 12 від 23 грудня 2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text> (дата звернення 04.11.2024).
11. Проект Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення 05.11.2024).
12. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневська І.А., Горох О.П., Гуророва Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. / За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.
13. Форитор Т.М. Проблеми забезпечення прав потерпілого в кримінальному процесі: порівняльно-правовий аналіз. *Адвокат*. 2010. № 12 (123). С. 31–35.